

**Волинський державний університет
імені Лесі Українки**

Збірник

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ І
НАУКОВИХ СТАТЕЙ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 2

**Видавництво
Волинського держуніверситету «Вежа»
Луцьк - 1997**

З М І С Т

I. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Гайдай Л.І. Кооперація і тверезість (боротьба сільської кооперації Правобережної України проти пиятива та алкоголізму в 1906-1914 рр.)	3
Ярош Б.О. Українська Повстанська Армія проти тоталітарного режиму	11
Баран В.К. Децентралізація управління промисловістю в Україні у 1957-1965 рр.	22
Баран В.К., Франчук Є.І. До історії церковно-релігійного життя в Україні у 1940-1950-х рр.	34
Ленартович О.Ю. Здійснення насильницької колективізації у західних областях України у 1944-1950 рр.	38
Корнейко А.О. Розвиток опозиційного руху на західноукраїнських землях у 50-60-х рр. ХХ ст.	42
Яцишин М.М. Українсько-німецькі освітні зв'язки в 1989-1995 рр.	46
Шульга С.А. Політика російського уряду щодо чеських імігрантів у 70-90-х рр. ХІХ ст.	52
Боярчук Л.І. Культурно-просвітня діяльність української громади в Підляшші	55
Алексеева О.Б. Жіночий рух в Україні: минуле і сучасність	58
Бортніков В.І. Демократичні традиції українського народу	61
Мельник І.М. З історії розвитку педагогічної преси західноукраїнських земель	63

II. ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ВОЛИНИ

Бондаренко Г.В. Поняття «Волинь» в історичній географії та геральдиці	69
Бортнікова А.В. Волинь середньовічна за матеріалами газет «Волинь» та «Вісті Рівненщини» (1991-1994 рр.)	73
Куликівська Г.М. Польська політика царату в першій чверті ХІХ ст. і Волинь	79
Надольська В.В. Громадське і культурне життя євреїв Волинської губернії у другій половині ХІХ ст.	86
Приймак В.О. Землеволодіння у Волинській губернії на початку ХХ ст. і його особливості	92
Кихтюк В.В. Основні напрямки формування назв населених пунктів у світлі історичної ретроспективи	97
Свинчук А.В. Народонаселення Волинського воєводства в 1921-1931 рр.: етнографічний та культурно-освітній аспекти	100
Кучерепа М.М. Україні Волині і Польська держава (1921-1939 рр.)	103
Гадзевич О.І. Формування промислового виробництва Волинського воєводства в 1921-1939 рр.	110
Харук А.І. Організація експорту лісоматеріалів з Волинського воєводства в період 1920-1939 рр.	114
Боршевич В.Т. Переклад і видання богословської літератури українською мовою на Волині у 20-30-х рр. ХХ ст.	115
Сміян К.П. Національно-визвольний рух на Волині і Рівненщині в період другої світової війни	118
Сміян П.К., Сміян К.П. Основоположник української наукової історіографії	128
Кудь В.О. Розвиток художньої самодіяльності на Волині в післявоєнні роки	133
Ткачук В.П. Структурні зміни в промисловості Волині у перше повоєнне десятиріччя	141
Гаврилюк О.Н. Волинське село повоєнного часу: суперечливий шлях розвитку	144

III. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Карліна О.М. Матеріали так званого Варшавського архіву Радзівілів як джерела з історії Волині ХVІІІ-ХІХ ст.	149
--	-----

Хлібовська Г.М. Проблема німецької колонізації на німецькому праві в повоєнній польській історіографії	152
---	-----

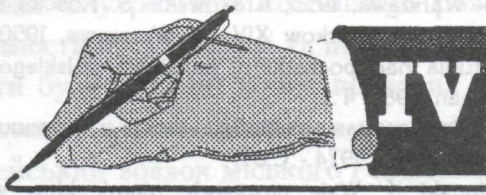
IV. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Ткачук А.П. Соціально-економічне та політичне становище Волинського воєводства напередодні визвольної війни 1648-1654 років (Навчально-методичні матеріали на допомогу вчителеві у вивченні теми «Наш край у кінці XVI - першій половині XVII ст.»)	156
Бундак О.А. Методологічні проблеми переходу рівнотоварного виробництва до розширеного	164
Прокопчук В.Є. Проведення педагогічної практики в Луцькому педінституті у 1940-1990 рр. (на прикладі історичного факультету)	166
Борковський П.А. Форми боротьби українського народу проти німецько-фашистських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.)	171
Зміст	177

Здано у виробництво 10.12.1996 р. Підписано до друку 1.02.1997 р.
Формат видання 60x84/8. Папір для ксероксів. Умовно друкованих аркушів 18,4.
Облік - вид.арк. 17. Тираж 1000 екз. Видавничий №12. Зам. № 404. Ціна договірна.

Віддруковано на різнографі у центрі оперативної поліграфії
регіонального центру ділової інформації «Волинінформ».
Відповідальна за випуск В.Січевлюк-Врублевська
Технічне редагування і верстка Ю.Падко
Комп'ютерний набір: Р.Возняк, Л.Мочалова, В.Конононенко,
Т.Вакула, М.Пожидаєва, Н.Числова, О.Кирило

263010 м.Луцьк, Київський майдан, 11

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Ткачук А.П.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648-1654 РОКІВ

(Навчально-методичні матеріали
на допомогу вчителеві у вивченні теми
«Наш край у кінці XVI - першій половині XVII ст.»)

Матеріал цієї статті рекомендується використати при підготовці уроків з історії України у 5 і 8 класах. Зокрема, це стосується теми: «Початок панування Речі Посполитої в Україні» (параграф 15, 5 кл.) «Господарство і громадське життя народу України» (параграф 11, 8 кл.) Крім того, згідно з програмою з історії для загальноосвітніх шкіл у 7-8 класах вивчається тема «Наш край в XIV - на початку XVII століття». Вивчення теми утруднюється відсутністю підручників та широко доступної історико-краєзнавчої літератури з історії Волині. Тому матеріали, подані в статті, допоможуть вчителеві у висвітленні історії нашого краю кінця XVI - першої половини XVII ст.

Подачу матеріалу пропонується розглянути за таким планом:

1. Основні форми феодального господарювання та їх вплив на соціальну структуру волинського села.
2. Феодальна експлуатація населення краю.
3. Міське життя. Посилення національно-релігійного гноблення.

ОСНОВНІ ФОРМИ ФЕОДАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА

Соціально-економічний та політичний розвиток Волинського краю наприкінці XVI - у першій половині XVII ст. в значній мірі був зумовлений процесами, які проходили на селі. Тут склалися й укоренилися основи аграрного ладу, яким було притаманне посилення феодально-кріпосницьких відносин. У зазначений період на Волині відбувалося запровадження фільварочного феодального господарства із застосуванням панщини. Це проявлялося, зокрема, в інтенсивному зростанні великого феодального землеволодіння: магнатського, шляхетського, церковного.

Земельний фонд нашого краю у 40-х роках XVII ст. поділявся на королівщини (землі, що належали королю), церковні і приватновласницькі. Королівщина становила незначну частину всіх маєтків. Ці володіння були розташовані в Кременецькому та Ковельському староствах, містах Луцьку та Володимирі з прилеглими селами. Королівщикам належало

5200 димів (господарств) - близько 4,7% загальної кількості на цій території¹. Найбільше земельних володінь було сконцентровано в руках великих феодалів.

На Волині 250 магнатських родів - князів Острозьких, Заславських, Любомирських, Збараських, Корецьких, Вишневецьких, Чорторійських та інших - володіли найбільшими у всій Речі Посполитій латифундіями. За станом на 1629 рік 37 волинських магнатів володіли 3/4 усіх селянських господарств². Наймогутнішим феодалом був князь Василь - Костянтин Острозький. На початку XVII століття йому належали 59 міст, містечок і замків (у тому числі Острог, Звягель, Чуднів), 857 сіл, 111 фільварків. Це становило третину всіх феодальних володінь на Волині³. Земельні багатства магнатів зростали на рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, окраїнних територій, дарувань з боку короля або великих князів. Магнати часто займали важливі посади у королівській адміністрації і до їх рук нерідко потрапляли і королівщини. Права на придбані або й загарбані землі затверджувалися великокнязівськими чи королівськими грамотами.

Великим землевласником була також католицька, уніатська та православна церква. Церковне землеволодіння постійно зростало. Так на початку XVII ст. уніатській церкві на Волині належало близько 2,1 тисячі селянських дворів⁴. Наприкінці XVI ст. Луцькі і Острозькій православній єпископії належало одне місто, два містечка, 38 сіл; Володимирській єпископії - 16 сіл, містечко Квасове, Купичівська волость, замок, рибні тони, ліси, борті, луки тощо. Значні земельні володіння в нашому краї мала і католицька церква. На межі XVI-XVII ст. вона володіла тут 2094 димами⁵.

Зростання великого феодального землеволодіння вимагало ефективного управління такими величезними і чисельними маєтками, що було не під силу їхнім безпосереднім власникам. Тому в практиці феодального господарювання на Волині були поширені різні форми посередництва (посесія), застава, ста-

роство (держання). В оренду і під заставу віддавалися феодальні маєтки, волості, окремі селяни, а також і церковні володіння. Зокрема, села Жабче, Тернки, Колодеж, Підбереззя, Жолобове та ін., що належали церкві протягом 1638-1648 років, неодноразово переходили від одного орендаря до іншого. Духовні особи також часто виступали в ролі орендарів. Так у 1638 р. владика Володимирський орендував село Порванчу в панів Порванецьких⁶.

Інститут посередництва поширювався і на королівські володіння. Державна адміністрація з дозволу короля мала право передавати в оренду навіть свої посади з маєтками, які належали уряду.

Широкого поширення набули субзастави і суборенди. Наприклад, шляхтичі Хрипицькі в 1642 р. віддали у посесію село Свисчове орендарю М.Центнеру. Він заставив його панам Канашевським, ті - П. Подгороденському, який передав його В.Подгороденському і М. Подгороденському, а вони в свою чергу - Я.Шимковичу - Шклинському⁷.

Соціально-економічне становище селян під впливом названих особливостей феодального господарювання протягом першої половини XVII ст. значно погіршилося. Зокрема, майже зникла така категорія селян як «похожі» (вільні). Основна маса селян була закріпачена і прикріплена до володінь усіх видів.

В залежності від розмірів земельного наділу селяни на Волині поділялися на такі категорії: дворищні, піддворищні, волочні, півволочні, третинники, четвертинники, городники (загородники), днинники, халупники та підсусідки (комірники).

Волочні селяни мали в користуванні наділ землі, який становив одну волоку (від 16,8 до 21,4 га). Підволочні, третинники, четвертинники мали відповідну частку волоки, а городники - тільки невелику земельну ділянку - город. Днинники були наділені землею у розмірі 0,03 волоки, халупники мали лише невеликі будинки (халупи), а у комірників не було навіть власного житла. У дещо кращому становищі були дворищні і піддворищні се-

ляни, оскільки вони володіли земельним наділом більше волоки. Однак дві останні категорії селян, які ще в кінці XVI ст. становили основну масу селянства на Волині, уже в 30-40-х роках XVII ст. були малочисельними і мешкали, як правило, на Поліссі, де землі були низької родючості. Результати вибіркового дослідження 561 селянського господарства на Волині показали, що дворищні та підворищні селянські господарства становили 0,5%, волочні - 10%, четвертинники - 20%, городники - 15%, комірники - 1,5%⁸.

З кінця XVI і до середини XVII ст. поглибилася і майнова диференціація на селі. У цьому плані можна виділити три категорії селян: бідні («голота»), середньої забезпеченості, заможні. Однак категорія заможних селян була нечисельною.

Таким чином, в кінці XVI - в першій половині XVII ст. особливості феодального господарювання на Волині, зокрема різні форми земельної власності, управління маєтками, оренда, застава, держання значною мірою вплинули на зміну соціальної структури села, поглибили майнову диференціацію селянства. І хоча документи з актових книг засвідчують, що частина селян, які вели своє господарство на земельних наділах, жила заможною, але основна маса волинського селянства з кожним роком все біднішала і страждала внаслідок хижацького пограбування їх польською шляхтою.

ФЕОДАЛЬНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ

Внаслідок формування фільваркової системи господарства, посилення феодально-кріпосницької експлуатації та активізації національно-релігійних утисків становище волинського селянства у зазначений період значно погіршало. При цьому панщина запроваджувалася з одночасним зростанням інших видів феодальної ренти. Слід зауважити, що панщина в різних регіонах України поширювалася неоднаково інтенсивно. Саме в Галичині і на Волині вона набула особливо го розвитку, тому що тут поміщицькі маєтки були найтісніше пов'язані з зовнішнім рин-

ком. Ці воєводства були найбільш заселеними. За підрахунками українського дослідника О.Барановича у 1629 р.у Волинському воєводстві проживало 655000 селянського населення. Наш край був заселений густіше, ніж тодішні Прусія, Данія, Шотландія і Померанія⁹. На Волині у 20-х роках XVII ст. панщина вже досягала чотирьох - п'яти днів на тиждень¹⁰. Як правило ця основна форма ренти повсюдно доповнювалася іншими її видами - натуральною («дань», «подань») і грошовою («плат», «чинш»), що часто мали досить значні розміри. Значним явищем стає примусове виконання селянами повинностей, які перевищували нормативний рівень обов'язків щодо феодалів, зафіксований в люстраціях (описах державних маєтків) та інвентарях (описах державних і шляхетсько-дуровних володінь).

Особливо ненависними селянам були завищені розміри щотижневої панщини, яка ставала ще більш обтяжливою, коли відробляти її гнали силою - одночасно по кілька осіб, навіть всіх чоловіків і жінок з селянського господарства, а встановлений порядок вимагав один робочий день вважати за один людодень¹¹.

Важкою частиною відробіткової ренти для селян була підводна повинність, яка переважно полягала у вивозі селянами своїм реманентом панської продукції, в першу чергу зерна, у певні міста, де її продавали, і доставці звідти куплених товарів, потрібних феодалові.

Підвищували феодалі й інші відробітки: норми виготовлення жінками прядива і полотна, сторожову повинність¹², вдавалися до безплатного примусового найму підданих при різних фільварково-двірських роботах, посиляли селян на далекі відстані з різними поточними дорученнями.

Панська сваволя на цьому не закінчувалася. Феодалі зазіхали на селянську надільну землю, забороняли підданам користуватися лісом, луками, сіножаттям, займалися реквізиціями, штрафували за будь-які провини, примусово рекрутували з селян гайдуків, з

яких робили собі вірних слуг для чинення репресій щодо непокірних¹³.

Вкрай негативно позначилася на становищі селянства система оренди і застав. Посередництво привело до удосконалення механізмів його експлуатації. Селянин потрапляв у залежність не тільки від свого безпосереднього власника, а й орендарів, посесорів тощо. Орендар намагався за короткий час отримати якомога більше прибутку. Тому посередники часто самовільно збільшували і без того великі селянські повинності¹⁴. Особливо селяни терпіли в період так званих румацій - часу, що надавався орендарю для вивезення свого майна з маєтків по закінченні терміну оренди чи застави. У цей час тимчасові власники володінь безжалісно і безсоромно грабували селян, відбираючи в них гроші, худобу, майно. Нещадна експлуатація людей у заставлених та орендованих маєтках передбачалася контрактами. Власники маєтків з метою орендної плати нерідко вказували в них завищені розміри повинностей. Так, шляхтич Ободенський, віддаючи під заставу 20 селян, вказував, що кожен з них має по два воли і одному коневі, а в дійсності лише 9 з них мали двох волів і одного коня, семеро - взагалі не мали ні вола, ні коня.

Особливо важким було становище селян тих маєтків, які неодноразово і часто переходили від одного орендаря до іншого. Наприклад, шляхтич Ян Шашевський, захищаючи свої інтереси, заявляв у суді, що в орендованих ним селах Старик та Заболоття селяни доведені до такого зубожіння попередніми орендарями, що не мали чим сплачувати повинності¹⁵.

Документи актових книг свідчать також і про повне юридичне безправ'я селян¹⁶. Так, у 1646 р. орендар Старої Вижівки Володимирського повіту щоденно виганяв селян на панщину, а коли не йшли самі, нещадно катував і кидав до в'язниці¹⁷. Феодали мали не тільки повне право на життя своїх підданих, а й могли й передавати їх іншим особам. За найменшу провину селян жорстоко карали і часто зовсім безпідставно¹⁸, коли шляхтич,

наприклад, за вбивство селянина сплачував лише збитки, що завдав цим власнику - феодалу, до того ж за умови, коли останній мав не менше шести свідків скоєного злочину. Феодали втручалися в особисте життя підданих. Так, житель села Тудорів Трохим Белчання, що одружився без дозволу панів, сплатив штраф і був покараний тілесно. Селян могли також продавати і дарувати. Наприклад, у 1643 р. Томаш Козика подарував 9 своїх підданих Володимирському костелу¹⁹.

У відповідь на безжалісну феодальну експлуатацію селяни зволікали з виконанням повинностей або ж відмовлялися їх виконувати, знищували межові знаки панських володінь²⁰, захоплювали панську землю і самовільно її обробляли та засівали для себе²¹, нищили посіви феодалів²², викошували їхні сіножаті²³, вирубували без дозволу ліс²⁴, чинили фізичну розправу над феодалами²⁵, спалювали панські двори²⁶, виловлювали у панських ставах для себе рибу²⁷, виступали проти військових постів²⁸, масово втікали від феодалів²⁹.

Таким чином, селяни Волині, як і по всій Україні, на посилення феодальної експлуатації відповідали різними методами і засобами протесту.

МІСЬКЕ ЖИТТЯ. ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ГНОБЛЕННЯ

Поглиблення суспільного поділу праці у другій половині XVI - першій половині XVII ст. сприяло виникненню нових і розвиткові старих міст. Поряд з великими містами, такими як Луцьк, Кременець, Рівне та ін., досить помітне місце займали так звані малі міста, які відігравали вагомий роль в соціально-економічному і політичному житті краю. Незважаючи на невелику територію, що займали міста такого типу, вони в значній мірі впливали на розподіл адміністративно-політичних структур Волинської землі. Малі міста були в першу чергу місцями ярмарків і торгів, осередком місцевого обміну. Це була свого роду проміжна ланка у стосунках між містом і селом. Досить часто такі міста були центрами адміністративно-господарських комплексів,

магнатсько-шляхетськими та єпископськими резиденціями. Загалом міста поділялися на великокняжі, пізніше королівські, які належали державі (Луцьк, Володимир, Вишва, Мияновичі та ін.), приватні, які належали феодалам (Горохів, Крупа, Олика, Колки, Турійськ, Киселин та ін.) і церковні, власником яких була церква (Боремель, Жидичин, Торчин, Рожище та ін.). (Всі перераховані міста знаходяться на території сучасної Волинської області). Більшість з названих міст виникли у другій половині XVI ст., коли процес містобудування відбувався досить активно, хоч окремі - Торчин і Турійськ, існували вже в давньоруський період.

Господарський розвиток волинських міст у зазначений період відбувався повільно, оскільки він гальмувався пануванням феодално-кріпосницьких відносин, всевладдям магнатів і шляхти. Однак у великих містах, як правило, користувалися магдебурзьким правом, цехове ремесло та торгівля невинно розвивалися. Про розвиток торгівлі на Волині можна судити, зокрема, по торгових зв'язках Луцька у другій половині XVI ст. і Володимирського повіту в останній третині XVI ст.

Починаючи з 60-х років XVI ст. у канцеляріях місцевих судовоадміністративних установ запроваджується регулярне діловодство у формі так званих актових книг. Книги Луцького замку, датовані другою половиною XVI ст. насичені багатим інформаційним матеріалом з історії торгівлі Луцька³⁰.

Торгівля цього міста, як і всієї України, підлягала регламентації через систему митниць, дорожнього примусу, складського права. Купці, при в'їзді до міста, сплачували гребельне і мостове мито.

Митниці орендувалися в більшості випадків місцевими міщанами - євреями. Торговля Луцька зосереджувалася на торгах і ярмарках. В другій половині XVI ст. Луцьк мав право на три двотижневі ярмарки - 6 січня, 20 липня та 1 вересня. Вівся активний торговий обмін зі Львовом, Володимиром, Острогом, Кам'янець-Подільським, Києвом, Пінськом, Брестом, Кобриним, Любліном, Вар-

шавою, Гданськом та іншими містами.

Асортимент товарів луцьких купців був різноманітним, але чи не найбільше місце в їх торговому обміні займало збіжжя, головним чином жито. Серед інших товарів можна виділити продукти лісових промислів (попіл і поташ), хутро, шкіру, сукна. На торгах також продавали місцеві ювелірні та гончарні вироби, мило, можливо навіть папір (е згадка про папірню в Луцьку)³¹.

Через територію Волині проходили зручні і важливі торговельні шляхи. Зокрема це стосується міст Володимира та Ковеля, які мали дуже вигідне розташування на таких шляхах як Київ - Житомир - Острог - Луцьк - Володимир - Грубешув - Замость - Сандомир - Познань, а також Київ - Звягель - Корець - Рівне - Луцьк - Ковель - Любомль - Люблін - Казимир - Варшава - Торунь - Гданськ. Дорога Брест - Ратно - Корець - Володимир - Сокаль - Львів роздвоювалася у двох напрямках: на Галич - Коломию - Сугаву і на Перемишль - Ярослав - Краків - Вроцлав. Цими шляхами здійснювались основні сухопутні перевезення товарів експорту та імпорту. В межах повіту вони обслуговували місцеві ярмарки та торги.

З Києва через Ковельську митну комору на ярмарок до Любліна везли хутра рисі, бобрів, куниць, лисиць, вовків, соболів. Туди ж з Володимира міщани везли кожухи, кролячі шуби. Із Слободища і Кодні через Володимирський повіт до Любліна та Казимира везли пшоно. З Сокаля до Бреста гнали великі партії волів та яловиць, а з кінця 80-х років XVI ст. дорогами Володимирського повіту постійно переганяли подільських та волинських волів до Лукова - головного ринку їх продажу³².

Однак розвиткові торгівлі заважала митна політика уряду, тобто запровадження різних мит у містах, видача шляхтичам листів на безмитний провіз товарів через міста, дарування привілеїв на приватні митниці у селах, розміщених уздовж торгових шляхів, існування міських територій, «юридик», що належали світським і духовним феодалам і не

підлягали міському праву. Крім того фільварково-панщинна система вела до зубожіння основного споживача ремісничих виробів - селянина, до зниження його купівельної спроможності. Зменшення попиту на ремісничі товари спричиняло розорення торгово-ремісницького населення міст, що негативно відбивалося як на їхньому господарському житті, так і на соціальній структурі міського населення.

У соціальному відношенні населення міст Волині зазначеного періоду умовно можна поділити на три основні групи: патриціат, бюргерство і плебс.

В містах, які мали магдебурзьке право, найбільш заможними були члени магістрату. Вони разом з купецькою верхівкою і склали в основному міський патриціат.

До бюргерства волинських міст відносилися купці і ремісники (майстри та цехмайстри), яких в містах було в цілому небагато. До цієї категорії міського населення можна віднести і власників млинів, броварень та тих, хто мав великі земельні наділи.

Основну масу населення у містах Волині становили бідняки: халупники, огородники, парканники, комірники, підсусідки, так звані гультяї та ін.

Протягом першої половини XVII ст. співвідношення між зазначеними групами міщан часто змінювалося в бік збільшення останньої категорії, яка найбільше експлуатовалася патриціатом і державою. Магнати і королівські старости постійно порушували права приватновласницьких та королівських міст і вимагали від їх жителів виконання різноманітних феодальних повинностей. Міщани часто ремонтували греблі, несли сторожу, платили податки від пасік, броварень і т.д. Старости втручалися в міське самоврядування. Магнатська адміністрація не дозволяла вільно торгувати, користуватися лісами, сіножатями, озерами. Особливо у важкому становищі перебувало населення приватновласницьких міст, які перебували в оренді. Так, наприклад, жителів містечка П'ятки орендар протягом 1645-1647 рр. нещадно визискував, грабував їхне

майно, збіжжя та худобу, карав і кидав до в'язниці³³. Часто феодали забирали у городян міські землі.

У національному відношенні склад міського населення Волині був досить строкатим. Крім українців, які складали переважну більшість, у містах проживали литовці, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, росіяни, німці і представники інших національностей. Польська адміністрація всіма силами намагалася полонізувати міста. Польський елемент у містах зміцнювався завдяки підтримці з боку польської шляхти, держави та католицької церкви.

Соціально-економічне гноблення населення Волині доповнювалося національним і релігійним гнітом. Польсько-католицька експансія, яка особливо посилилася після Люблінської унії 1569 р., спричиняла утиски і дискримінацію українського населення, ставила у безправне становище як селян так і міщан. Після укладення Брестської церковної унії 1596 року польська шляхта прагнула повністю підпорядкувати православну церкву Ватикану. Шляхта та католицьке духовенство, проводячи політику насильницької полонізації, переслідували українську мову і культуру, знущалися з її діячів, всіляко припинювали населення Волині, позбавляючи його політичних прав і свобод.

При підтримці уряду та шляхетсько-магнатської верхівки єзуїти, які з'явилися на Волині в другій половині XVI ст., почали організовувати напади на православне населення, громили православні церкви, монастирі, школи. Зокрема, у 1627 р. студенти єзуїтської колегії напали на братську школу, побили учнів, знищили частину книг і намагалися силою захопити кращого півчого Іванка, а також інших учнів. Такі погроми повторювалися і в наступні роки. 24 травня 1634 р. юрба католиків (близько 100 чоловік), очолювана єзуїтами, озброєна шаблями, рушницями й палицями, розгромила братську школу, церкву і притулок («шпиталь»), забрала гроші, побила учнів, педагогів Петра Босинського, Василя Станевича та інших. Збройна сутичка між католиками і православними

відбулася 28 травня того ж року, причому один чоловік був убитий³⁴.

Місцеві феодали, намагаючись зберегти своє панівне становище, полонізувалися. Перехід на католицизм волинської аристократії навстіж відкривав ворота для діяльності польського духовенства на Волині. Як писав І. Левкович: «... За гроші, придбані силами, потом і кров'ю волинського селянства, ці окатоличені Острозькі, Заславські, Корецькі, Чорторийські, Сангушки, Забавські, Вишнівецькі та інші, будують католицькі костьоли в Заславі, Клевані, Степані, Межиріччі, Корці, Вишнівці, Олиці, Любарі, а також в інших місцевостях. В Луцьку поставила єзуїтська колегія, а внука князя Костянтина Острозького Анна Алоїза Ходкевич віддала єзуїтам в Острозі церкву й академію, що її дід заснував був для православних, і яку єзуїти негайно перемінили на свою колегію»³⁵. Навіть ті, хто ще задовго до собору відійшли від православ'я та повернулися до протестантизму, як, наприклад, князі Горські, Пронські, Пузини, дехто з Вишневецьких пани Дорогостайські, Глебовичі, Ходкевичі, Воютинські та інші, покидаючи протестантизм з власної волі або внаслідок судових переслідувань, не поверталися вже до православ'я, ні до унії, яку підтримувала польська влада, а майже всі переходили на римокатолицизм.

У такій ситуації як в Україні, так і на Волині виникає суспільно-політичний рух, як опозиція з боку православних магнатсько-шляхетських верств до уряду Речі Посполитої. Значну роль у боротьбі проти наступу католицизму, проти національного та релігійного гноблення українського народу, у розвитку української культури відігравали братства - релігійно-національні організації, що виникли у містах і об'єднували широкі маси міщанства. Вони вступали в гостру ідеологічну боротьбу проти єзуїтів та унії, розгортали широку культурно-освітню діяльність, відкривали школи і друкарні, навколо яких гуртувалися національно свідомі культурні сили того часу. Цим самим братства повели боротьбу за збереження національної самобутності українського народу, його мови та культури.

Луцьке Воздвиженське Чеснохрестське братство виникло у 1617 році і було одним із провідних в Україні поряд з Львівським і Київським.

Засновниками і членами Луцького братства були представники української шляхти і духовенства - монастирські ігумени Герасим Микулич, Ісаакій Борискевич, шляхтичі Михайло Гулевич, Лаврентій Деревинський та інші. Луцьких міщан братчики вважали меншими братами.

Від імені міщанства представники Луцького братства вимагали рівних прав з католицьким населенням міста, припинення релігійних переслідувань, що особливо посилювалися після Брестської унії 1596 р.

Незабаром братство відкрило школу, спорудивши для неї будинок.

Школа, як позастановий навчальний заклад була створена на кошти членів братства. В ній могли навчатися діти міщан, духовенства, козацтва, шляхти. Відкриття братської школи, безперечно, сприяло розвитку освіти і культури в місті. Школа мала свій статут («Порядок шкільний») і правила учнів («Артикули прав»). Ці документи, що регламентували роботу школи, є визначними пам'ятниками педагогічної думки того часу. За своєю програмою Луцька братська школа була середнім навчальним закладом і давала ґрунтовну гуманітарну освіту. Учні вивчали грецьку, церковно-слов'янську, латинську, українську і польську мови. Крім цього викладалися сім «вільних наук»: граматики, піітики, риторика, діалектика, математика, астрономія і музика. Високо було поставлено викладання співу. В школі виник учнівський театр, практикувалося написання та декламування віршів.

Велика увага приділялася вихованню в учнів кращих якостей та почуттів: гуманізму, чесності, правдивості, працьовитості, любові до рідного краю і своєї Вітчизни³⁶.

Однак при узаконеній зверхності католиків, міщанські братства які поступово залишилися без підтримки магнатів-покровителів, ставали безсилі в обороні православної церкви і національних інтересів проти союзу

уряду з католицьким суспільством і ренегатами української національності.

В такій критичній ситуації борці за православія звертаються до нової сили, створеної процесом соціальним й економічним - козащини. Волинь також відіграла значну роль у козацько-визвольних рухах кінця XVI - початку XVII ст. і незабаром стала складовою частиною арени Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

Таким чином, соціально-економічна та політична ситуації на Волині в кінці XVI - першій половині XVII ст. визначалася дальшим посиленням соціального та національно-релігійного гніту. Польські магнати та католицька церква привласнювали волинські землі, водночас посилюючи тиск на жителів волинських міст. Експансія католицизму, спроби колонізації українського народу з боку Речі Посполитої спричинили зародження широкого суспільно-політичного руху, який набуває характеру культурно-національного відродження і з часом зливається з антифеодальним та національно-визвольним рухом.

¹ - Кіку І.О. Соціально-економічне становище селян на Волині в 1638-1648 рр. (Український історичний журнал. - 1987. - № 6. - С. 46.)

² - Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. - Львів, 1988. - С. 15.

³ - Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. Кн. 1. - К., 1991. - С. 133.

⁴ - Там же. - С. 134.

⁵ - Історія Волині ..., С. 15.

⁶ - Кіку І.О. Вказана праця. - С. 47.

⁷ - Там же. - С. 48.

⁸ - Там же. - С. 48-49.

⁹ - Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 142-143.

¹⁰ - Історія України. Курс лекцій ..., - С. 137.

¹¹ - Див.: Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993. - С. 168, 172, 176, 210.

¹² - Там же. - С. 168, 176.

¹³ - Там же. - С. 64, 65, 174-175, 236-237.

¹⁴ - Див.: Україна перед Визвольною війною 1648-1654 рр. Збірник документів (1639-1648 рр.).

¹⁵ - Кіку І.О. Вказана праця. - С. 49-51.

¹⁶ - Див.: Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. ... - С. 173, 176, 236; Україна перед Визвольною війною 1648-1654 рр. ... - С. 165.

¹⁷ - Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. - К., 1978. - Т.1 Кн. 2. - С. 152.

¹⁸ - Див.: Селянський рух на Україні 1569-1648 рр. ... - С. 177.

¹⁹ - Кіку І.О. Вказана праця. - С. 52.

²⁰⁻²⁹ - Див.: Селянський рух на Україні 1569-1648 рр. ... - С. 32, 48; 32, 114, 334; 34; 306, 334; 36, 50, 52, 57, 58, 61, 62, 81, 153; 51; 334; 70, 71, 141, 187; 184; 119; 95, 12, 133.

³⁰ - Див. Карліна О.М. Торгові зв'язки м.Луцька у другій половині XVI ст. (Тези шостої Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства, вересень-жовтень 1993 р. - Луцьк, 1993. - С. 395).

³¹ - Там же. - С. 396.

³² - Кравченко В. Торговельні зв'язки Володимирського повіту в останній третині XVI ст. // Тези шостої Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства, вересень-жовтень, 1993 р. - Луцьк, 1993. - С. 393.)

³³ - Історія Української РСР у 8 т. ... - С. 18.

³⁴ - Михайлюк О.Г., Кічій І.В. Історія Луцька. - Львів, 1991. - С. 23-24.

³⁵ - Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). - Вінніпег, 1953. - С. 82-83.

³⁶ - Михайлюк О.Г., Кічій І.В. Історія Луцька. - С. 22-23.

Рекомендована література:

1. Грушевський М.С. Історія України - Руси. - Т.6. - К., 1995.

2. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. - Львів, 1988.

3. Історія Української РСР у 8 т.: 10 кн. - Т.1 - Кн. 2. - К., 1978.

4. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. - Кн. 1. - К., 1991.

5. Карліна О.М. Торгові зв'язки Луцька у другій половині XVI ст. (Тези шостої Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С. 395-396.)

6. Кіку І.О. С. Соціально-економічне становище селян на Волині у 1638-1648 рр. (Український історичний журнал. - 1987. - № 6.)

7. Киричук М. Волинь - земля Українська. - Луцьк, 1995.

8. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). - Вінніпег, 1953.

9. Михайлюк О.Г., Кічій І.В. Історія Луцька. - Львів, 1992.

10. Селянський рух на Україні. 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993.

Контрольні запитання та завдання.

1. Як змінювалася соціальна структура сільського населення Волині в кінці XVI - першій половині XVII ст.?

2. У чому проявлялося посилення феодальної експлуатації населення краю у зазначений період?

3. Як впливала феодально-кріпосницька система господарювання на розвиток Волинських міст у кінці XVI - першій половині XVII ст.?

4. Підготувати реферати на тему: «Антифеодальні виступи Волинських селян у кінці XVI - на початку XVII ст.», «Культурно-просвітницька діяльність Луцького Воздвиженського Чеснохресного братства».